

להוסיף לכם תבואתו

פתיחה

כתוב בתורה (ויקרא י"ט, כג-כה):

וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פרוי שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל: ובשנה הרביעית יהיה כל פרוי קדש הלולים לה': ובשנה החמישית תאכלו את פרוי להוסיף לכם תבואתו אני ה' א-להיכם.

התורה מלמדת אותנו שיש להימנע מלאכול מפירות עץ מאכל בשלוש השנים הראשונות של העץ, וכן לנהוג קדושה בפירות השנה הרביעית. התורה מבטיחה שבזכות הימנעות זו יתרבה יכול העץ בשנה החמישית.

אילו צמחים מוגדרים כ'עץ מאכל'? יש צמחים שהם ודאי עץ כמו הזית והתאנה. לעומתם, ישנם מינים שהם ודאי ירק כמו החיטה והבצל. במשך השנים נוצרו ספקות לגבי מינים שונים של צמחי ביניים, ביניהם: הצלף, כרוב העלים, הפלפל, הבננה, הפטל, החציל, השומר, הפפאיה והפסיפלורה. על מנת להכריע בדינם של פירות אלו, יש צורך לחדד ולדקדק בהגדרות אילן וירק. להגדרות אלו ישנן השלכות גם לדינים אחרים, כגון: כלאים, ברכות הנהנין וברכות הריח, אך במאמר זה נתמקד בהגדרות לעניין ערלה.

הטענה המרכזית שנרצה להוכיח במאמר זה היא שהגדרתו העיקרית של אילן היא קיומו של מרכז התפתחות קבוע בצמח, הצומח וגדל משנה לשנה.¹

1. את היסוד בהבנת שיטות הראשונים בסוגיה והשלכותיה ההלכתיות חידש מו"ר הרב אליעזר מלמד שליט"א במהלך לימודינו בישיבת הר ברכה, ובהדרכתו התעמקתי בדברי הראשונים והאחרונים וחוקרי הבוטניקה, בכדי לבדוק האם אותם ראשונים שנחשבו כחולקים לפי כמה אחרונים הציגו את דעתם כדעה שחולקת על ראשונים אחרים. חובתי להודות לר' אריה גרוס שסייע בכל בירור הסוגיה. בסוגיה זו של הגדרות אילן וירק עסקו רבים מאוד במשך הדורות. בין העוסקים בדור האחרון ניתן למנות (לפי א-ב) את: הרב דוד אביטן - 'קונטרס גדרי אילן' מתוך 'אוצר התשובות' ג; ד"ר אברהם אופיר שמש - 'צמחים מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות' פרק א; הרב אוריאל אייזנטל - 'הליכות שדה' 145; הרב אליעזר אפרסמון והרב דוד ויסקוט - 'מהו אילן?' - 'מלילות' ב; הרב יוסף אפרתי והרב רפאל רייכמן - 'הליכות שדה' 100; הרב אברהם הלל גולדברג - 'הגדרה של עץ בדין כלאים ערלה וברכה' מתוך הספר 'הארץ ומצוותיה' השלם; הרב יצחק יוסף - 'ילקוט יוסף' (ערלה)

בתחילת המאמר נציג את הגישה הרווחת ולפיה ישנה מחלוקת קיצונית בין הגאונים לבין הרא"ש בהגדרת אילן, ונראה חלק מהקשיים שנוצרו מחמת הבנה זו. לאחר מכן, נראה שפוסקים רבים מאוד לא הבינו את דעת הרא"ש כפי שרגילים להציגה, וקירבו את דעת הרא"ש לדעת הגאונים. נראה שעל אף שישנם הבדלים בין הסיוגים השונים של דעת הרא"ש, כולם מכוונים לסברה המרכזית שהגדרת העץ תלויה בגזע המתפתח משנה לשנה.

בשלב שני נציע להבין שהגאונים והרא"ש לא נחלקו כלל, והשוני בדבריהם נבע מכך שדיברו על צמחים שונים. נוסף ונראה שאף פוסקים שדיברו לכאורה על אותם צמחים, דיברו על צמחים שונים או על זנים שונים של אותו צמח.

יסודות הסוגיה

יסוד הסוגיה בברכות (מ, א-ב):

היכא מברכינן בורא פרי העץ? היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואזא והדר מפיק, אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוואזא דהדר מפיק – לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה.

כלומר, ברכת 'בורא פרי העץ' היא על צמח שגם לאחר נטילת הפרי, ה'גוואזא' עדיין קיים ויוציא פירות נוספים בשנה הבאה. אך במקום שתנאי זה אינו מתקיים, מברכים 'בורא פרי האדמה'.

רש"י פירש את המילה 'גוואזא': "גוואזא – הענף של עץ".

התוספות בדעה הראשונה למדו מדברי הגמרא שיש לברך על תותים הגדלים על שיחים 'בורא פרי העץ', שהרי הם מתקיימים משנה לשנה:

פרק ה); הרב בעז כדורי – 'באר בשדה' ב ח, כ; הרב קלמן כהנא – 'להגדרת עץ' מתוך 'חקר ועיון' ה; פרופ' מרדכי כסלו – 'תחומין' כ; הרב משה לוי – 'ברכת ה' חלק ג פרק ז; 'משפטי ארץ' ערלה סימן א; הרב יוסף שלמה סטפנסקי – 'תבואת יוסף' על הרא"ש הלכות ערלה סימן ב; הרב יואל פרידמן – 'הגדרות אילן וירק בהלכה' מתוך 'התורה והארץ' ג וגם במאמרו האקדמי 'השתלשלות בהגדרות אילן וירק מספרות התנאים ועד פוסקי המאה השבע עשרה'; הרב שניאור זלמן רווח – 'שו"ת חלקת השדה' זרעים א סימנים י-יז; אגרונום מרדכי שומרון – 'לבירור ההבחנה בין אילן וירק' מתוך 'כתלנו' יג.

בהבנת המציאות נעזרתי בחקלאים ובאגרונומים הבאים: (ע"פ א-ב) מיכה ארז, רפאל בוכרה, ד"ר משה גורן, יהורם דנינו, בעז ויינרב, בנימין זגרון, ד"ר שמואל זילכה, פרופ' אורי לביא, משה מושקוביץ, שמעון מינס, ד"ר אלון סמך, ד"ר אורי פרגמן-ספיר, אגרונום יוסי צפיר, פרופ' יהושע קליין, יעקב רייך, ד"ר משה רענן. התודה והברכה לכולם.

איתיה לגוּזא והדר אתי - מהכא נראה דתותים ופריזיי"ש (מין של תות שדה?)
 ובונטונ"ש (פטל) וכיוצא בהן צריכין לברך עליהם בורא פרי העץ, שהרי דרך
 העץ להתקיים ימים רבים וכי שקיל הפרי בשנה זו הדר אתי פרי באותו העץ
 עצמו.

הרא"ש למד מדברי הגמרא שצמח שצריך לשוב ולזרעו בכל שנה נקרא ירק, והוסיף
 סימן אחר לחלוקה בין עץ לירק הלכות מהתוספתא בכלאים (ג', טו).⁴ לפי סימן זה אנו
 מחלקים בין 'המוציא עליו מעיקרו' ל'מוציא עליו מענפיו' (ו', כג):

ובגמרא קאמר: כל דבר שעושה פירות משנה לשנה נקרא עץ, אבל כל דבר
 שצריך לזרעו בכל שנה נקרא פרי הארץ. ועוד אומר סימן אחר בתוספתא: 'כל
 שמוציא עליו מעיקרו - עשב הוא, ומברך עליו בורא פרי האדמה. וכל שמוציא
 עליו מענפיו - אילן הוא, ומברכין עליו בורא פרי העץ'.

בשיבולי הלקט הביא את דעת רבינו חננאל בשם הגאונים, שצמח המתבלה וחוזר
 ופורח משרשיו אינו מוגדר כעץ אלא כירק. נביא את דבריו ולאחר מכן את תרגומם
 (ברכות קס):

וכתב רבינו חננאל ז"ל: ראינו לרבותינו הגאונים שאמרו משום רבותיהם ז"ל: כל
 אילן דבסיתויא נתרי טרפי ופיישין גוּזיה ועיילין מיא בגוּזיה ומפיק טרפיה מן
 גוּזיה - אילן הוא, ומברכין על פירותיו בורא פרי העץ. אבל מאן דיבייש
 בסיתויא וכלי גוּזיה וטרפיה לגמרי והדר פארי משרשיו, כגון מוזי ובירנגאן
 וקינבריס ושושמי - מברכין על פירותיהן בורא פרי האדמה.

תרגום: כל אילן שבחורף נושרים עליו ונשאר ה'גוּזא' שלו (מושג שידון להלן),
 ונכנסים המים ב'גוּזא' ומוציא עלים מה'גוּזא' - הרי הוא אילן. אבל מי שמתייבש
 בחורף ומתכלים ה'גוּזא' והעלים שלו לגמרי, וחוזר ומתחדש משרשיו, כגון: בננה,⁵
 חצילים,⁶ ארטישוק⁷ ושומשום - מברכים על פירותיו בורא פרי האדמה.

2. צמחים, מאכלים ודפוסי הלכה בספרות הברכות עמ' 397-398, ואין זה התות המוכר לנו
 ועיין לקמן שיש בצמחי היער מינים זונים רבים מאוד. בזיהוי הצמחים אפנה למקורות
 אחרונים אע"פ שחלק מהזיהויים קדומים מאוד.
3. הרב יואל פרידמן 'השתלשלות בהגדרות אילן וירק מספרות התנאים ועד פוסקי המאה
 השבע עשרה' עמ' 87, עפ"י צרפתית עתיקה.
4. יש לציין שבתוספתא שלפנינו החלוקה מופיעה רק לעניין כלאים, והתוספת 'ומברך עליו
 וכו' היא תוספת גירסא או פירוש של הרא"ש.
5. צמחים מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות עמ' 339.
6. שם עמ' 314.
7. עיין לקמן הערה 45 בעניין זיהוי זה.

ההבנה המקובלת

לפי ההבנה המקובלת נחלקו הראשונים מהו אותו 'גווא' שצריך להישאר משנה לשנה כדי שהצמח יוגדר כאילן: לרא"ש ולתוספות הוא שורש, ולגאונים גזע, ויש שהבינו מרש"י שאפילו הענפים צריכים להישאר משנה לשנה. ממילא, צמח שענפיו וגזעו כלים כל שנה ושרשיו מתקיימים משנה לשנה יהיה שנוי במחלוקת: לדעת התוספות והרא"ש יחשב עץ ולדעת הגאונים ורש"י יחשב ירק.⁹

הבנה זו יוצרת מספר קשיים:

א. לפי הבנה זו בדעת הרא"ש, ישנם פירות לא מעטים שאסורים באכילה בשלוש השנים הראשונות, שכן חלק מהצמח נשאר בהם משנה לשנה. למשל: בננה,¹⁰ פטל, חצילים¹¹ ועוד. מכיוון שמדובר באיסור תורה, לכאורה עלינו להחמיר ולחשוש לדעת הרא"ש,¹² אך כידוע מנהג ישראל, וכן הכרעת כל הפוסקים,¹³ להתיר אכילת מינים אלו גם בשלוש שנותיהם הראשונות אפילו בארץ ישראל, ופוק חזי מאי עמא דבר.

8. הבנת הראשונים כמחלוקת היא פשוט לשון הטור (או"ח ר"ג), הב"ח והדרישה שם. וכן כתב של"ה (עמק ברכה, ברכות הנהנין ח); הגר"ז מלאדי (פסקי הסידור הלכות ברכות ו, ו); חיי אדם (סי' נ"א); מחצית השקל (ר"ג, א ד"ה וא"כ). וכן הציגו דבריהם רבים מפוסקי זמננו, ביניהם: הרב מרדכי אליהו (אמונת עתיך 11, עמ' 7); הרב יהודה עמיחי (אמונת עתיך 27 עמ' 11); הרב יואל פרידמן (התורה והארץ ג, 400); תבואת יוסף (על הרא"ש הלכות ערלה ב, ב עמ' קמז); ומשפטי ארץ ערלה (פרק א מבוא גרדי אילן).
9. ערוה"ש (ר"ג, ג), הגר"ז מלאדי (שם) ועוד.
10. ובספר מאמ"ר (ר"ג, ב) כתב להקל בו מדין ספק ערלה בחו"ל.
11. ואכן הכפתור ופרח אסור אכילת חצילים (נו): "ומתוך כך מסתברא לעניותנו שהפרי הנאכל הרבה בארץ הצבי ובארץ אנדרלוס ושמו 'אל בדאנגאן', ובלשון לעז 'אל ברגניאש', שהם אסורות לעולם משום ערלה. וזה שהרי הוא פרי אילן שאין עלים עולין לו מעיקרו וגזעו מחליף ולעולם יצטרך לזרעו ונטעו בכל שנה ושנה. אלא בארצנו ארץ הערבה שידעת גבולה מים סדום לים כנרת, שהיא ארץ חמה ביותר, ומתקיים כמו שתי שנים ואל יותר מה שיהיה שלש שנים, אם כן זה הפרי לעולם הוא ערלה". וכן סבר גם הרדב"ז (ג, תקלא) עד שבא לארץ ישראל.
12. פוסקים רבים אמנם חששו לכך שבננה היא פרי העץ גם לעניין ברכה: עיין מאמ"ר (ר"ג, ג); קצות השולחן (ב, מט, יח); יבי"א (או"ח ח, כו); מים חיים (א, או"ח נו); שמ"ש ומגן (ב, או"ח י). ואמנם פוסקים רבים התירו בחו"ל משום 'ספק ערלה בחו"ל' או משום 'כל המיקל בארץ - הלכה כמותו בחוצה לארץ' (ברכות לו, א). ויש שבאו לאסור אכילת בננה ופטל אף בדעת הגאונים, לפי שבכל רגע נתון קיים נצר מעל פני האדמה (עי' 'מלילות' ב, עמ' 125-127).

ב. עץ שנקצץ ויצא ממנו נצר חדש מתחת לפני האדמה, יש למנות לו ערלה מחדש (ב"מ קיט, א). ואם כן, יוצא שלשיטת הרא"ש אותם צמחים המתחדשים מן השורש, כמו בננה ופטל למשל, יהיו אסורים לעולם משום ערלה.¹⁴ הקושיה מתעצמת משיטת הרא"ש עצמו (מובא בטור יו"ד רצ"ד) שלעניין זה צריך שישאר גזע שלמעלה מטפח.

ג. הבנה זו יצרה קושי בפסיקה לגבי כמה מינים כגון פלפלים, חצילים, פפאיה ופסיפלורה,¹⁵ שאף על פי שיש להם גזע המתקיים יותר משנה אחת, עיקר תנובתם בשנותיהם הראשונות. אם נגדיר אותם כעץ, יצא שכל פירות הפלפל והחציל, ורוב פירות הפפאיה והפסיפלורה אסורים באכילה. הפוסקים לאורך הדורות הסתפקו מה דינם לגבי ערלה ולגבי ברכות, והעלו טענות שונות ומחודשות להתירם באכילה.¹⁶

ד. ישנם מספר ירקות מובהקים שחוזרים ועולים כל שנה מהפקעת. דוגמה בולטת היא החצב, שעל פי ההבנה המקובלת ברא"ש היה צריך להיחשב עץ, אך המשנה בכלאים מגדירה אותו כירק (א', ח):¹⁷

אין נוטעין יחור של תאנה לתוך החצוב (=חצב) שיהא מקירו, מפני שהוא אילן בירק.

ה. המילה 'גווא' מופיעה מספר פעמים בש"ס,¹⁸ ובכולן המשמעות היא ענף או חתיכת עץ. מכיוון שכך קשה על הרא"ש, מניין לו לפרש דווקא בסוגיה זו את המלה 'גווא' כשורש?

13. המנהג לאכול חצילים נזכר ברדב"ז (שם), בברכי יוסף (רצ"ד, ד) ועוד. המנהג לאכול פטל נזכר בנשמת אדם (נ"א, ז), בערוך השולחן (או"ח ר"ג, ה), באגרות משה (יו"ד א, קפו) ועוד רבים.

14. כוכב מיעקב סימנים טז-יז. ועיין גידולי ציון על כרם ציון ערלה ג, ב; מנחת שלמה א, עא, ח; מלילות ב, עמ' 125.

15. על אף שפפאיה ופסיפלורה נותנים פרי גם לאחר שלוש שנים, מיטב ומירב פירותיהם הם בשנים הראשונות ולקמן בפרק השלכות הלכתיות הרחבנו בעניין זה.

16. הפוסקים כתבו סימנים שונים להגדרת שיח שפטור מערלה. רבים כתבו שכל שנותן פרי בשנתו הראשונה אינו אילן (רדב"ז ג, תקלא; קול אליהו, מאמר מרדכי, פרי אדמה, רב פעלים ח"ב או"ח ל). ויש שכתבו שאם גזעו חלול - אינו עץ אלא גבעול, גם אם יהיה עבה, שכן רק גזע-גבעול יכול לצמוח במהרה ואילו גזע מעוצה צומח במשך כמה שנים (הלכות קטנות א, פג; רב פעלים שם). ויש שכתבו שצמח שפירותיו נעשים רעים משנה לשנה מוגדר כירק (ברכ"י, ציץ אליעזר ב, טו). ויש שכתבו עוד, שלא יתכן שיהיה פרי שאסור לעולם באכילה (חזו"א ערלה יב, ג).

17. עיין תחומין יח, עמ' 395-396.

18. נדרים נ, א; גיטין טט, ב; ב"ק כב, ב; נט, ב; חולין ח, ב.

ו. הגמרא בברכות (לו, א) דנה בדינו של הצלף ומסיקה כדעת בית הלל שהוא אילן גמור. דרך גידולו של הצלף היא שענפיו מתים בכל שנה ומתחדשים מצוואר השורש מעל או מתחת לפני האדמה.¹⁹ אם כן, קשה לשיטת רש"י שסובר שצמח שענפיו מתים בכל שנה הוא ירק. וקצת קשה אף לשיטת הגאונים שסוברים שצמח שנובל לגמרי וחוזר ופורח משרשיו אינו מוגדר כעץ.

צמצום דעת הרא"ש

צמצומים הנובעים מדברי התוספתא

פוסקים רבים סייגו את דברי הרא"ש, וכתבו שלא כל צמח שאין צריך לזרעו בכל שנה נחשב עץ, אלא רק צמח בעל גזע. היסוד המרכזי להבנה זו הוא דברי התוספתא שהביא הרא"ש (שם):

ועוד אומר סי' אחר בתוספתא: כל שמוציא עליו מעיקרו - עשב הוא, ומברך עליו בורא פרי האדמה. וכל שמוציא עליו מענפיו - אילן הוא, ומברכין עליו בורא פרי העץ.

כך גם ניתן להבין מדברי הגר"א שהביא את התוספתא בשם הרא"ש כנימוק לדברי השולחן ערוך שכתב שיש לברך על התותים העולים בסנה בורא פרי האדמה (או"ח ר"ג, ב):

דלא כו'. כ"כ המרדכי והטור טעם על התותים, וכתב גאון דהכי איתא בתוספתא, וכ"כ הרא"ש בשם התוספתא.

והקשו עליו:²⁰ הלא הרא"ש סובר להפך! על פי דעתו על התותים הגדלים בסנה יש לברך 'בורא פרי העץ'! כיוון שכך, על כורחנו ליישב שלדעת הגר"א הרא"ש חזר בו מביאורו בגמרא,²¹ או שהרא"ש למד מהתוספתא סייג נוסף שבגללו התותים הגדלים

19. תיאור זה מופיע כבר בדברי ר"ח (הובא בשב"ח ל ברכות קס), ועיין לקמן הערה 47. תיאור דומה מובא בבה"ג (א, ו, עמ' סו) וכן תיאר פרופ' י. פליקס בספר 'עץ פרי למינהו' (עמ' 188).

20. כן שאל בספר ישמח אב (עמ' 131), וכן שאל הרב אליהו ברוך שולמן בשיעוריו לפרק 'כיצד מברכין' (נמצא באתר האינטרנט של 'ישיבה יוניברסיטי').

21. כ"כ ברכת צבי על ברכות סימן ט, ו. וכ"כ הרב שלום משאש (שם) שהרא"ש חזר בו, ויישב אף את לשון הטור (ועי"ש שמציע תירוץ נוסף). וכן היא משמעות דברי הצ"ח (ברכות מ, א, ד"ה 'עוד נלע"ד'). אמנם בקיצור פסקי הרא"ש (המיוחס לר' יעקב בן הרא"ש, בעל הטורים) נראה שסובר שהרא"ש לא חזר בו, שהביא את סימן הרא"ש 'שצריך לזרעו בכל שנה' יחד עם הסימן של התוספתא.

בסנה ברכתם בורא פרי האדמה. ואמנם, מצאנו גוונים שונים בשאלה מהו הסייג הנלמד מהתוספתא.

הסוכרים שרק צמח בעל גזע נחשב עץ

הב"ח כתב שלדעת הרא"ש צמח המצמיח פירותיו ישירות מן האדמה נחשב ירק, אף אם שרשיו מתקיימים משנה לשנה (ר"ג א, 'על פירות):

ומה שכתב אחר כך, ועוד אומר סימן אחר בתוספתא וכו', אינו חולק על מה שכתב תחלה אלא מוסיף... פירוש, כל שמוציא האוכל - עשב הוא, אבל כל שאינו מוציא האוכל עצמו מתחת הקרקע אלא תחלה גדל העץ שהוא נקרא ענף גדל מן השורש שנשאר תחת הקרקע ואחר כך מוציא פרי מענפיו - אילן הוא.

וכך כתב הדרישה באופן דומה (שם, א, 'זנראה'), וכן כתב בברכת ה' (ג, ז הערה 5) שאף לדעת הרא"ש צמחים חסרי גבעול, כגון הכרוב והצנון, נחשבים ירק.²²

שאם אין לו גזע או גבעול א"כ לא שייך לקוראו 'אילן', ומברך עליו בורא פרי האדמה. ומסתברא שבזה אפי' אם השורש נשאר קיים - הרי הוא פרי האדמה לכל הדעות.

בנשמת אדם נראה שהרחיב יסוד זה וסבר שגם 'הגדלים על עשבים' נחשבים ירק לדעת הרא"ש ולא רק צמחים חסרי גזע (נ"א, ז):²³

וכתב הטור שהרא"ש נהג כר"י... דעל מה שגדל על גבעולין, אף שכלה לגמרי בחורף, מברך בורא פרי העץ. אבל על הגדלים בעשב, בורא פרי האדמה.

הסוכרים שרק צמח בעל גזע מרכזי אחד נחשב עץ

מהר"ש הברלה (עבדלה)²⁴ כתב להלכה ע"פ בעל המכתם, שכל שיח שעולים ממנו קלחים רבים, אע"פ ששרשיו מתקיימים משנה לשנה, כעין שיח השומר, יש לו דין

22. אבל סבר שהפטל והבננה שנויים במחלוקת.

23. אמנם סבר שהתוספות לא קיבלו עיקרון זה והם סוברים שכל ששרשיו מתקיימים דינו כעץ.

24. אב"ד ירושלים (לביוגרפיה נוספת עיין שם הגדולים, מערכת הגדולים, ש, נו; מוריה שס"ד - שס"ו עמ' מ). לא מצאתי את התשובה המקורית, והציטוט כאן הוא ממגן שאול סי' נד עמ' סח ד"ה ולע"ד.

ירק אף לדעת הרא"ש. (דנו בדבריו: חכמי סלוניקי [מגן שאול נד-נו], משנה כס"ה²⁵ [ליקוטים נפרדים או"ח, קט"ח,²⁶ ברכי יוסף [או"ח רט"ז, דין ט'²⁷]).²⁸

אך מלשון הרט"ה (=בעל המכתם) דלעיל שדקדק מהתוספתא שהשומר הוא עשב מפני שעולה משרשיו, נראה דלאו דוקא עליון אלא כל שאינו עולה בקנה אחד ושולח ענפים וקלחים משרשיו, דינו כמוציא עליון משרשין... הנה נמצאתי למד מכלל האמור דלכ"ע המוציא מעיקרו כעין הנרגי"ש²⁹ וזימבולי"ש ומישקאלמי"ס ולידיו"ס,³⁰ אע"פ שהבצל שלהם מתקיים בארץ לכמה שנים - לא מיקרו אילנות אלא עשבים. וכן הנזרע משנה לשנה, אע"פ שעשוי כמין אילנות הגדולים.

ובדומה כתב בשו"ת משפטי עוזיאל (ו, יורה דעה, פא) שכל צמח שמוציא עלים משרשיו יש לו דין ירק³¹ גם לדעת הרא"ש, ולכן פסק השו"ע לברך 'בורא פרי האדמה' על בננה נכון גם לדעת הרא"ש.³²

הסוברים שאף לדעת הרא"ש צריך גזע המתקיים משנה לשנה

לפי הדעות המצמצמות הראשונות, הרא"ש סובר שצריך שיהיה גבעול אך לא צריך שהוא יתקיים משנה לשנה ודי בקיומו ובקיום השורשים משנה לשנה. אולם, יש הסוברים שאף לדעת הרא"ש רק צמח שיש לו גזע מעל האדמה שמתקיים משנה

25. חובר ע"י הר' חיים דוד שרירו מחכמי טורקיה, רב בסלוניקי (לביוגרפיה נוספת עיין אטלס עץ חיים ט, ערך 620).
26. ד"ה 'עוד כתוב שם ומ"מ'. אמנם סייג שהקריטריון הקובע ביותר הוא האם העלים צומחים מן הגזע או מן השרשים. ורק בצמח שאין לו עלים כלל, כגון שומר, נבדוק האם יוצא בקלח אחד או במספר קלחים.
27. ועי' בשירי ברכה אות ב.
28. ועי' בשו"ת מלך שלם סי' א.
29. עפ"י המתואר בפתיחת השאלה שם, אלו הצמחים המכונים נרג"ס בערבית וכנראה שהכוונה לנרקיס המוכר לנו.
30. לא מצאתי זיהוי לצמחים אלו.
31. לענ"ד כוונתו שאם הענפים מתפצלים מהשורשים יש להגדירו כירק. המילה 'עלים' היא לאו דווקא במובן המוכר, אלא באה להוציא מגזע אחד. ניתן לראות זאת בחלוקה שבה מחלק ה'משפטי עוזיאל' את מיני הצמחים: "מכלל הדברים למדנו לענין כלאים: א) שכל נטיעה שמוציאה עליה משרשה, כגון תאני חוה, הרי הם מין ירק ואסורים בכלאי הכרם. ב) נטיעות שהן מוציאות עליון גם משרשיו וגם מגזעו, כגון כרוב, הוא ספק ירק ספק אילן, והולכין בספקו להחמיר כדין כל ספק אסורא לחומרא. ג) נטיעות שמצמיחים מגזעם בצורת ענפים המתפצלים מן הגזע ומן הקנים, והאטדין וההגין - הם מין אילן (ערוכין לד, ב)".
32. אמנם, למעשה המשפטי עוזיאל מסיק שאין איסור כלאי הכרם בפטל, אך פסק זה מבוסס על תיאורו של בעל 'חיי אדם' שהפטל הוא אילן ממש. אך נראה שתיאור זה אינו מתאים למה שאנו מזהים כפטל.

לשנה נחשב עץ, אלא שלדעת הרא"ש די בגזע כל שהוא שיתקיים משנה לשנה. לדבריהם זוהי כוונת התוספתא 'כל המוציא עלין מעיקרו - ירק הוא'. כן כתב של"ה (עמק ברכה, הלכות ברכות כלל ה הלכה ח), וכן כתב החיי אדם (נא, ט):

לא נקרא עץ אלא מה שנשאר הענף גם בחורף, ואחרי זה מוציא עליו מן ענף זה שנשאר, ואפילו הוא דק רק כגבעול של פשתן. אבל אם כלה כל הענף ולא נשאר רק השורש, מה שהוא טמון בארץ, אף על גב שנתקשה הענף כמו עץ בימות החמה, כיון שכלה לגמרי בחורף, לא נקרא עץ כלל. ואמנם יש מינים שהענף כלה לגמרי בימות החורף ומכל מקום נשאר מן השורש למעלה בקרקע, כמו פאזימקעש הגדלים בגנות. על אלו, הפוסקים מחולקים אם נקרא פרי עץ או לא.

יתר על כן, בספר ברכה מציון³³ ביאר כי דעת הרא"ש והתוספות כדעת הערוך, ש'גוואזא' הוא גזע, ואת דעת הגאונים ביאר כדעת רש"י ש'גוואזא' הוא ענף (תשובה כר ד"ה ועתה נתנה לב):

והיוצא לנו מכל מה שהקדמנו הוא... שיש מחלוקת הראשונים בפירוש גוואזא האמור בגמ', דרש"י והרע"ב ותשובת הגאונים והריט"ע והראב"י יפרשוהו על הענפים המתפשטים מגוף האילן ומוציאין העלין והפרי, אבל התוספות והר"ר מנחם והערוך והרא"ש ורבינו יהודה החסיד ור' בצלאל אשכנזי ורוקח והרבינו יונה ור"ח בשם אביו יפרשוהו על גוף האילן היוצא למעלה מן הקרקע, דהיינו הגזע.

יסוד הירושלמי - ישנם דברים שהם ירקות מובהקים אף שיש להם תנאי עץ
בנוסף ליסודות שנלמדו מדברי התוספתא, ישנם פוסקים שלמדו סייגים בדעת הרא"ש מדברי הירושלמי (כלאים ה', ז; וכן הוא במעשרות ד', ד):

תני רבי חנינא בר פפא: את שהוא עולה מגזעו - מין אילן, משרשיו - מין ירק. התיבון: הרי הכרוב הרי הוא עולה מגזעו! כאן בודאי כאן בספק.

רוב המפרשים הבינו את דברי הירושלמי שיש צמחים שמוגדרים כירק למרות שיש להם את המאפיינים הפורמליים של עץ. וכן כתב הרשב"ץ בפירושו לברכות (לו, ב, ד"ה 'גרסינן כפ' בכל מערבין'):

ובירושלמי הקשו: והא כרוב, שהכרוב מוציא עליו מעצו! ומשני: כאן בודאי כאן בספק. ונראה שכך פירושו: שלא אם הוא ודאי ירק ככרוב, אין אנו סומכים על כלל זה.

33. לר' ברוך בן ציון רפפורט, זיטאמיר, תרס"ב. מופיע גם באוצר התשובות.

כלומר: ההבחנה בין עולה מגזעו לבין עולה משרשיו מסייעת להגדיר את הצמחים שיש לנו ספק האם הם ירק או אילן, אבל צמח שוודאי לנו שהוא ירק, כגון כרוב, דינו כירק אע"פ שאינו מתאים לכלל זה.³⁴ מדברי הירושלמי אנו למדים אפוא שאף צמחים העולים מן הגזע, פעמים שהם נחשבים ירק, וחלוקת התוספתא אינה אלא לצמחים שאינם ירקות מובהקים. מסיבה זו, אף שהכרוב עולה מן הגזע³⁵ אין לו דין עץ. ניתן להבין שהמאפיין שבגללו אין גזעו של הכרוב נחשב כגזע אמיתי הוא שהגזע אינו מתפתח משנה לשנה, ואין מתקיים בו 'להוסיף לכם תבואתו' שהרי אין תבואתו מתברכת משנה לשנה.³⁶

בכלל דברי הפוסקים ברא"ש אנו רואים שהגדרת צמח כאילן אינה תלויה רק בהשארות הצמח משנה לשנה, וגם לדעת הרא"ש ישנו צורך בקיומו של אבר מרכזי על מנת להגדיר את הצמח כעץ.

חידושי הפוסקים בהגדרת אילן

העקרון לפיו הגדרת אילן וירק אינה תלויה רק בקיום השורשים או הגזע בא לידי ביטוי בהגדרות נוספות שהתחדשו בדברי הפוסקים במשך הדורות.

א. הרדב"ז כתב שצמח הנותן פרי בשנתו הראשונה נחשב ירק (שו"ת ג, תקלא):

כשעליתי לא"י ראיתי כולם נהגו בו (בחציל) היתר, משמע דפשיטא להו דהוי ודאי ירק, דאי הוי ספק, הא קיימא לן 'ספק ערלה בא"י אסור'. ונתחדש לי טעם אחר, שאין בכל מיני אילן שזורעין הגרעין ועושה פרי בתוך שנתו כזה, הילכך ירק הוא.

ב. החיד"א כתב בשם מהר"ם אלשיך שצמח שפירותיו הולכים ונהיים גרועים משנה לשנה נחשב ירק (כרכי יוסף יו"ד רצד):

החכם השלם מהר"ם אלשיך ז"ל היה אוכל אותם והיה אומר שהוא ירק, לפי שכל אילן שעושה פירות - בכל שנה הולך ומשביח, וזה האילן של הבאדינגאן

34. כן פירשו המהר"ש סירלאו (ד"ה 'כאן בודאי כאן בספק'), מהר"א פולדא (ד"ה 'הרי הכרוב') והגר"א (הגהות הגר"א למעשרות ד, ד), ודלא כמקדש דוד שביעית סימן ל.

35. הבנת הירושלמי שכרוב נחשב עולה מן הגזע מחזקת את ההסברים שהבאנו לפיהם התוספתא הגדירה ירק כצמח חסר גזע, ודלא כגר"ז מלאדי (פסקי הסידור הלכות ברכות ו, ז) שהבין שהתוספתא הגדירה ירק כצמח שבו הפירות גדלים ישירות על הגזע (הכרוב שהירושלמי דיבר עליו הוא כרוב העלים שהחלק הנאכל בו הם העלים הגדלים ישירות מן הגזע, 'צמחים מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות' עמ' 301).

36. דעות אחרות בהבנת עניין הכרוב מובאות במאמרו של הרב יואל פרידמן 'השתלשלות בהגדרות אילן וירק מספרות התנאים ועד המאה השבע עשרה' עמוד 34.

שנה ראשונה הוא טוב ומתוק, ובשנה שנית גורע מעט והוא מר קצת, ובשנה השלישית הוא מר הרבה, שאינו ראוי לאכילה אלא ע"י הדחק, וזה מורה שהוא ירק.

ג. החזון איש כתב שצמח שאינו מתקיים ליותר משלוש שנים נחשב ירק (ערלה יב, ג):

ונראה דגזע המתקיים שנתים או שלש שנים ואח"כ הגזע כלה והשרש קיים ומוציא גזע אחר, או שגם השרש כלה וחוזר וצומח מזרע הנופל, כל שאין מתקיים עד אחר ערלה ואחר רבעי - ודאי לאו אילן הוא, דאין סברא שיהא אילן שפירותיו לעולם אסורין.

הגדרת העץ כמערכת מרכזית ההולכת ומתפתחת

המשותף לדברי הרדב"ז, החיד"א והחזו"א הוא ההבנה שלעץ יש מערכת מרכזית המתפתחת משנה לשנה, וזה ההבדל המהותי בינו לירק.³⁷ נראה שניתן ללמוד מכך שהפוסקים חידשו דינים אלו בלא מקורות מפורשים בדברי התנאים³⁸ והאמוראים שלהבנתם זו הגדרתו הבסיסית והטבעית של העץ. למעשה, הבנה זו משותפת לכל ההגדרות והסייגים שראינו, הן להגדרות שנלמדו מהתוספתא והן להגדרות שנלמדו מהירושלמי. בעקבות היסודות המובאים למעלה ניתן אפוא להציע הגדרה כוללת יותר להבדל בין עץ לירק וממילא להבנת המושג עץ. הירק יונק את עיקר חייו מהאדמה עצמה והשורשים והגבעולים אינם משמעותיים אלא כצינורות להעברת החיים לירק. לעומת זאת, עיקר חיי פרי העץ מהעץ. ניתן לראות זאת בכך שככל שהעץ גדל ומתחזק, גם פריו מוסיף והולך, וכמו שנאמר: "להוסיף לכם תבואתו". ממילא מובן גם מדוע העץ הוא רב שנתי, ואילו הירק הוא בדרך-כלל חד שנתי. מסיבה זו נפסק לעניין תרומות ומעשרות ושמיטה (ר"ה יד, א) שבירק אנו הולכים אחר הלקיטה, כיוון שניזון ישירות מהגשמים האחרונים, בעוד שבעץ גשמי השנה שעברה ישפיעו על הפירות החונטים בט"ו בשבט של השנה הבאה.

לפי הבנה זו יוצא שצמחים שככל שנה מתחדשים, כמו הבננה, וכן צמחים שאין להם מרכז אחד אלא בכל פעם צומח גזע חדש שאינו מוסיף לפיתוחה של המערכת

37. ניתן למנות עוד שלושה חילוקים שחידשו הפוסקים המאוחרים, השייכים פחות לכיוון בו אנו הולכים: א. עץ שגזעו חלול דינו כירק - שו"ת רב פעלים (ח"ב אורח חיים ל) בשם הלכות קטנות (פג). ועיין לקמן בדברי הרב אוריאל אייזנטל שקישר אף חילוק זה לכיוון שבו אנו הולכים. ב. צמח שהוא נמוך ושפל נידון כירק אף אם הוא רב שנתי - הלכות קטנות (שם). ג. צמח שפירותיו עולים ישר מן הגזע נחשב ירק (כך הסביר את התוספתא) - הגר"ז מלאדי (פסקי הסידור הלכות ברכות ו, ז).

38. ואמנם יש שכתבו (ברכי יוסף שם) שמקור דינו של הרדב"ז בתוספתא שהזכירה דין זה. אמנם תוספתא כזו לא הגיעה לידינו, וכן הרדב"ז לא הזכיר שדין זה יסודו בתוספתא.

הקיימת, כגון השומר והפטל³⁹ - מוגדרים כירק אף אם אין צריך לשותלם בכל שנה מחדש. לעומת זאת, ניתן להבין שצמח כגון הצלף, שיש לו מערכת מרכזית המתפתחת משנה לשנה, נחשב עץ אף אם ענפיו מתחדשים מתחת לפני האדמה. יסוד זה יעזור לנו להבין את הקריטריונים השונים שנאמרו במשך הדורות להגדרת אילן וירק. ההבחנות השונות כולן מכוונות לנקודה זו של הבחנה בין צמח ההולך ומתעצם לצמח שאינו אלא 'צינור מהאדמה'.⁴⁰ בדומה ליסוד זה כתבו כמה רבנים בני דורנו.⁴¹

הצעה להבין שהראשונים אינם חולקים כלל

מו"ר הרב אליעזר מלמד שליט"א מציע להבין כי הראשונים אינם חולקים זה על זה, אלא הכל מודים בהגדרה הנ"ל, שעץ הוא צמח שיש לו גזע ושורשים המתקיימים ומתעצמים משנה לשנה ומכוח זה פירותיו מתרבים משנה לשנה. רש"י תיאר את העץ המצוי, שגם ענפיו מתקיימים משנה לשנה. הגאונים דייקו לכלול בהגדרתם גם עצים שענפיהם נובלים, והרא"ש אף דקדק לומר שלעיתים גם הגזע שמעל האדמה נובל

39. בפטל בדרך כלל הנצרים החדשים אינם יוצאים מצוואר השורש הקודם, אלא משורש צדדי. ממילא, יש לראות בכל נצר 'מערכת' בפני עצמה הנשענת על השורשים שיוצרת לעצמה.

40. על פי זה ניתן ליישב את הקושיא שהקשו (פרי האדמה על הרמב"ם ברכות ח', א; חקר ועיון ה, עמ' רו; דעת אורח רג, ב, ד) על הטור בפסקי הרא"ש (ברכות ו', כג): "כלל מה שנקרא פרי העץ: כל דבר שמוציא עליו מענפיו ואין צריך לזורעו בכל שנה - הוא פרי העץ. מוציא עליו מעיקרו וצריך לזורעו בכל שנה - פרי הארץ הוא". והקשו, שההגדרות סותרות זו את זו, שכן הזכיר בתחילה שני תנאים להגדרת העץ, ומשמע שבהתקיימות אחד מהם בלבד יחשב הצמח ירק. מאידך, גם בהגדרת הירק הזכיר את שני התנאים ההפוכים, ומשמע שבהתקיימות אחד מהם יחשב הצמח אילן. ולדברינו אפשר להבין ששני הסימנים האלו הם ביטוי של אותו היסוד, ומראים שלעץ יש מרכז המתפתח משנה לשנה ובדרך כלל יבואו שתי התכונות האלו יחד. אם לא יבואו שני הסימנים יחד, נפנה לשאלה המהותית: האם הצמח הולך ומתפתח או לא? בדומה לתירוץ זה כתבו ה'חקר ועיון' וה'תבואת יוסף' (עמ' קנה). אסמכתא מעניינת להבנה זו במושג העץ ניתן ללמוד מן הלשון העברית. כידוע, רבים מגדולי המדקדקים (עיין בהרחבה בהקדמה ל'מחברת מנחם' לר' מנחם אבן סרוק עמ' יד) סברו שביסוד השורש בעברית ישנן שתי אותיות. כשנפנה לראות את השורש 'עץ' בעברית, נראה שהפעלים הנגזרים ממנו כולם עוסקים בכינוס ובהתכווצות, כגון: עצם, עצל, עצב וכד'. (השווה לזאת את השורשים הקרובים ל'פרי' המבטאים התפרטות - פרה, פרח, פרט, פרס, פרס, פרע, פרץ, פרק, פרש) וניתן להבין שגם ההתחזקות וההתגברות שבשורש 'עצם' מבטאות התחזקות מתוך כינוס. כעין זה כתב הרש"ר הירש בפירושו על התורה (בראשית א', יא).

41. ראה הרב אוריאל איזנטל, הליכות שדה 145 עמ' 18; תבואת יוסף עמ' קנד; ועוד.

כפי שקורה לעיתים בצלף, ואע"פ כן הוא נחשב עין כיוון שיש לו מערכת אחת של גזע ושורשים שמתעצמים משנה לשנה, וכפי שהכריעו בית הלל בגמרא.

על אילו צמחים דיברו הקדמונים?

ואכן, כשנעיין בדברים, נראה שהקדמונים לא דיברו על אותם סוגי צמחים; הגאונים דיברו על צמחים חד שנתיים או על צמחי פקעת שהיו מצויים במקומות מגוריהם וכתבו שהם ירקות. ואילו הרא"ש וראשוני אשכנז דיברו על צמחים רב שנתיים נמוכים, כעין השיחים המצויים ביערות אירופה, ופסקו שהם אילנות. כמו כן, הראשונים לא ציינו שבאו לחלוק זה על זה. לפי הבנה זו, הרא"ש וראשוני אשכנז לא באו לשלול את דברי הגאונים שעץ הוא צמח בעל גזע מרכזי, אלא להתמודד עם דעת ר' מנחם שהובאה בתוספות, שיש לברך בורא פרי האדמה על פירותיהם של שיחים נמוכים אף שמוגדרים כעץ לעניין כלאים.

על מנת לבחון את הדברים, נתבונן בדברי הרא"ש וסיעתו ואח"כ בדברי הגאונים.

התוספות, הרא"ש וסיעתם

כשנתבונן בדברי התוספות וסיעתם נראה שעיקר הדיון היה בשיחי יער רב שנתיים, והם לא באו לדון בשאלה מהו החלק המכריע בהגדרת אילן ולהוציא משיטת הגאונים, אלא להוציא מדעתו של ר' מנחם שמברכים בורא פרי האדמה גם על שיח רב שנתי אם הוא נמוך (תוספות ברכות מ, א):

איתיה לגוואזא והדר אתי - מהכא נראה דתותים ופריזיי"ש וכוונטונ"ש וכיוצא בהן צריכין לברך עליהם בורא פרי העץ, שהרי דרך העץ להתקיים ימים רבים וכי שקיל הפרי בשנה זו הדר אתי פרי באותו העץ עצמו. מיהו הרב רבי מנחם הביא ראיה מירושלמי דמסכת כלאים דמברכין על כל מיני דאטד בורא פרי האדמה, דקאמר התם: 'ההגין ואטדין - מין אילן הם, ואינן כלאים בכרם', ופריך: 'והתניא: אלו הן מיני דשאים - הקונדס והאטד! ומשני: 'תמן לברכה, והכא לכלאים'. אלמא לענין ברכה, מיני דשאינן. ומיהו לדברי הכל פריזיי"ש צריך לברך עליהם בורא פרי העץ, דאינו גדל על אטדין ועצו מתקיים משנה לשנה.

וכן בתוספות רבינו יהודה דן בדינם של פירות הגדלים בסנה, ומסיק שהם נחשבים לפרי העץ, כדברי התוספות:

כל היכא דשקלת ליה לפירא איתא לגוואזא וכו'. אומר רבינו כי על אותם פריזיי"ש שרגילים במקומנו לברך עליהן בורא פרי העץ, וכן היה נוהג רבינו יעקב בשם אביו רבינו מאיר, כי דבר ברור הוא דכי שקלת לפירא איתיה לגוואזא, כדאמר הכא. וכן אותם תותים שגדלים בסנה שעל פני השדה כלן מין אילן הן.

וכן הוא בתוספות הרא"ש (ר"ה 'כל היכא') ובהגהות אשרי (ברכות פרק ו, כג).

שיטת הגאונים

גם כשנעייין בשיטת הגאונים נראה שניתן להבין שהחילוק המרכזי אינו בשאלה האם הגזע מעל או מתחת לאדמה, אלא האם קיים אבר מרכזי רב שנתי או לא.

בתשובות הגאונים מובא בשם רב יהודאי גאון שמברכים על בננה⁴² 'בורא פרי האדמה', ומקורו מהתוספתא בכלאים. מדבריו נראה שהבין את פירוש התוספתא שכיוון שהצמח מתייבש לגמרי ומתחדש מעיקרו, יש לו דין ירק לעניין כלאים וברכה. רב יהודאי אינו מפרט האם ההתחדשות היא מהענף, מהגזע או מהשורשים, אלא רק מחלק בין צמח שיבש כולו לצמח ש'כמש באילן והוזר ומלבלב' (מו):

תוב שאילו מן קמיה: הלין מזוזי (=בננות) מאי מברכינן עילווייהו? ואמר: תני בתוספתא כלאים פ"ג: 'כל שמוציא עלין מעיקרו - עשב הוא'. נפקא מינה לברוכי עליה בורא פרי העץ. והלין מזוזי מברכינן עילווייהו בורא פרי האדמה. ואמר דהוה קא מסגי מר רב דימי ומר רב מארי בריה, ואמר רב מארי לאבוה: היגי עץ, היזמי עשב. מאי טעמא? היזמונא יבשה לגמרי, ומפקא מהדר הודרנא, והגנתא כמשא באילנא ומלבלבא מעיקרא.

כעין זה כתב בשיבולי הלקט בשם רבינו חננאל, שצמח המתכלה לגמרי אין עליו שם אילן (ברכות קס):

וכתב רבינו חננאל ז"ל: ראינו לרבותינו הגאונים שאמרו משום רבותיהם ז"ל, כל אילן דבסיתויא נתרי טרפי ופיישיין גוויזיה ועיילין מיא בגוויזיה ומפיק טרפיה מן גוויזיה - אילן הוא, ומברכין על פירותיו בורא פרי העץ. אבל מאן דיביש בסיתויא וכלי גוויזיה וטרפיה לגמרי והדר פארי משרשיו, כגון מוזי וברנגאן וקינבריס ושושמי - מברכינן על פירותיהן בורא פרי האדמה. כללא דמילתא: היגי - עצים דיבשי בסיתווא באילני ובקייטא מלבלבין, והיזמי - ירק דיבשי בסיתווא לגמרי והדר פריא משרשיו, וצלף, דהוא נצפא, אף על גב דכלי בסיתווא והדר פארי משרשיו, עיינו ביה רבנן וחזי דמקין משרשיו ומקין נמי מעצו. ואמרו כי האי גוונא עץ הוא.⁴³

42. דרך גידולה של הבננה - הגבעולים נוצרים מפקעים תת-קרקעיים, אשר צומחים עד הפריחה ומתנוונים לאחר הבשלת הפרי. כל שנה הוא מתחדש מן השורש, כמתואר בדברי הגאונים. הגבעול הוא גזע מדומה, שמורכב מנדני עלים ונקרא גזעול. מטע הבננה מסוגל להניב פירות בין 15 ל-20 שנים, ובארצות טרופיות ישנם חקלאים המקיימים את המטע במשך 50-60 שנים.

43. וברומה בספר האשכול (אלבק) (הלכות ברכת מיני מזונות ופירות מד, א), ובספר האורה המיוחס לרש"י חלק א [מה] הלכות פירות ומיני מזונות.

כשנעייין היטב בירקות אותם מנה שיכולי הלקט, נראה שהוא לא בא לשלול הגדרת אילן מצמח שעיקר גזעו מתחת האדמה, אלא בא להוציא צמחים חסרי אבר מרכזי מתפתח. שמות הירקות שהזכיר שבולי הלקט בשם ר"ח הם: מוזי, בירנגאן, קינבריס, ושושמי. מוזי הן הבננות המתחדשות מתוך פקעת מידי שנה. הבירנגאן (הוא החציל⁴⁴) והקינבריס (שיש שזיהו אותו עם הארטישוק)⁴⁵ הם צמחים המתחדשים מעל האדמה, אלא שפריים הולך ומתמעט. ממילא נראה שהשבולי הלקט לא חילק בין צמח שענפיו יוצאים מעל או מתחת לפני האדמה, אלא בין צמח ההולך ומתחזק לצמח ההולך ונחלש.⁴⁶

מצאנו כמה תימוכין לכך שהגאונים עסקו רק בצמח המתכלה לגמרי ואין תוספת משנה לשנה אפילו בשורשיו: ראשית, הגאונים דיברו על בננה, שהוא צמח הכלה עד הפקעת. שנית, הראשונים נקטו לשון 'כלה לגמרי'. ולבסוף, הדוגמאות שהובאו בשם ר"ח לירקות הם של צמחים המתחדשים מעל האדמה, אלא שתפוקתם יורדת (חציל וארטישוק).

יסוד זה לפיו ההגדרה אינה תלויה במיקום החלק המתקיים אלא באופיו, עולה בצורה מובהקת מדעת הריטב"א – לגבי התותים (פרייזיש) פסק שנחשבים כפרי העץ, ולגבי השומר פסק שיש לברך עליו 'בורא פרי האדמה' כיוון שצומח מהשורשים (הלכות ברכות א, ט):

ואיזהו נקרא פרי אילן לברכה? כל שגוף האילן נשאר קיים ועושה פירות פעם אחרת – מברכין על אכילת פירותיו בורא פרי העץ, ועל ריחו ברוך שנתן ריח טוב בפירות, לפיכך תותים הנעשים בשדות – פרי עץ הם, שהרי הענפים נשאר קיים, אבל לא השומר, שהענף שנותן פרי עכשיו, אינו חוזר לעשות פרי ואינו אלא פרי האדמה.

וכן מבואר בדעתו של ר' אשר בן חיים בעל הפרדס (שער ד, ה):

44. עפ"י 'צמחים, מאכלים ודפוסי אכילה בספרות הברכות' עמ' 314.

45. הרב יואל פרידמן במאמרו 'הגדרות אילן וירק בהלכה'. נראה שהזיהוי מסתמך על הקנרס שהוא שמו העברי של הארטישוק, אמנם לענ"ד מסתבר יותר הזיהוי של הערוך השלם (ערך כסן) שהמדובר על זרעי הקנבוס שהוא צמח חד שנתי, ולפי גירסא זו דברי ר"ח פשוטים ולא ראיתי צורך לדון בהם.

46. אמנם לפי הסבר זה יש להבין מדוע הקשה ר"ח מצלף והגדירו 'דכלי בסיתוא והדר פארי משרשיו', הרי לצלף ישנו גזע מרכזי ושורשים מפותחים. אולי ניתן לומר שזהו תירוץ של ר"ח: 'דמקין משרשיו ומקין נמי מעצו' כלומר שאף השריגים העולים מתחת האדמה, יוצאים מהגזע שתחת האדמה ולא מהשרשים. אפשרות נוספת היא שדחייתו של ר"ח היא 'לא דווקא' ולרווחא דמילתא, ואילו היו יוצאים כל השריגים מהשורש, היה מסביר שזהו אילן מכיוון שהוא צמח הגדל משנה לשנה.

כתבו בתוספות, דתותיים ופריזיזיש ובונטוניש וכיוצא בהן מברך עליו בורא פרי העץ שהרי דרך הענף להתקיים הרבה, וכי שקיל הפרי בשנה זו הדר אתי פרי אחר בשנה האחרת.

ובשער ה, טו כתב:

והשומר, אע"פ שחוזר ומצמיח, דוקא השרשים חוזרין ומצמיחין אבל הענף שנותן פרי עכשיו אינו חוזר לעשות פרי ואינו אלא פרי האדמה.

כיוצא בזה כתב בספר ברכת ה' שדעת התוספות, הריטב"א וספר הפרדס, לחלק בין צמחים שבהם הגזע החדש צומח מהגזע הישן לבין צמחים שבכל שנה מת הגזע וצומח מחדש (ג, ז, הערות 12-13):⁴⁷

אפשר לומר שפירות האטר שהזכירו התוספות, אין העץ שלהם מתייבש לגמרי, אלא שכדי שיניב פירות טובים ורבים לשנה הבאה צריך לגזמו עד סמוך לקרקע, וחוזר וגדל מהעץ עצמו גזע וענפים חדשים ומוציאים פירות... אבל אם העץ מתייבש לגמרי והדר פארי משרשיו, כמו הבננות, אפשר שגם התוספות מודים שמברכים בורא פרי האדמה כיון שהעץ מתייבש לגמרי וגדל עץ חדש שאין לו שום שייכות לעץ הישן, וממנו גדלים הפירות החדשים.⁴⁸

ראשונים רבים לא ירדו לחלק בשאלה מהו החלק המתקיים באילן ראשונים רבים נקטו לשון כללית 'שהעץ מתקיים' וכלל לא ירדו לשאלה מהו 'העץ'. ונראה להבינם שצמח שאין לו איבר מרכזי המתקיים משנה לשנה אינו מוגדר כעץ, וצמח שיש לו איבר כזה מוגדר כעץ בלא תלות בחלק מסויים - שורש, גזע או ענפים. כמו כן מסתבר שלא שמעו על מחלוקת בנושא זה, שא"כ היו מציינים במפורש את דעתם.

כך מובא בספר מצוות גדול (עשין, כז):

47. אמנם ברכת ה' עצמו סובר שא"א לומר כן בדעת הגאונים מפני שהחשיבו את החצילים כירק, והחצילים נגזמים מתוך הגזע הישן. אך לשיטתנו שיש לחלק בין גזע ההולך ומתפתח לגזע ההולך ומתנוון אין קשה מהחצילים כלל, שהם צמח ההולך ומתנוון.

48. וכן מבואר בדברי 'באר הגולה' (רג, ב) שהגאונים דיברו על שיחים רב שנתיים. שהרי ביאר שדינו של השולחן ערוך שיש לברך על התותים הגדלים בסנה 'בורא פרי האדמה' אינו מסברתם של הגאונים, אלא היא דעתו של ר' מנחם בתוספות עפ"י הירושלמי, שעץ שפל שלעניין כלאים דינו כעץ, מברכים עליו 'בורא פרי האדמה'. מאחר שכן, דחה את הגירסא שלפנינו בדברי הרמ"א ששיטת הגאונים היא נימוק לדין תותים הגדלים בסנה, וכתב באר הגולה שנימוק זה אינו במקומו, ויש לגרוס אותו בסעיף ג, שם הובא דין הבננה. הרי לנו שהבין שאין בסברת הגאונים כדי להכריע לברך על התותים הגדלים בסנה בורא פרי האדמה.

וזה הכלל: כל מקום שילקוט הפרי וישאר העץ שהוא עצמו יחזור ויוציא פרי קרוי עץ.

וכן הוא בבית הבחירה למאירי (ברכות מ, א), תניא רבתי כט, פסקי ריא"ז (ברכות ו, ג, ב) ובספר המנוחה לרבינו מנוח (ברכות ח, י).

ובספר ההשלמה (ברכות מ, א) על אף שהביא את התוספתא בשם ר"ח, נקט בה 'אילנא', וכן הוא בספר המאורות (ברכות מ, א):

מאי טעמא דכי מברכינן בורא פרי העץ היכא דכי שקלת לפירא איתיה לאילנא; אבל היכא דכי שקלת פירא ליתיה לאילנא, לא מברכינן עליה בורא פרי העץ. תניא בתוספתא: 'כל שמוציא עלים מעיקרו - עשב הוא, ובורא פרי האדמה מברכינן עליו. כל שמוציא עליו מעצו - אילן הוא, ובורא פרי העץ מברכינן עליו. זאת התוספתא כתב ר"ח ז"ל.

ראשונים שכתבו לשון מעורבת

לא זו בלבד, אלא שבדבריהם של כמה ראשונים אנו מוצאים שנקטו לשון מעורבת: בסמ"ק כתב שהגדרת עץ תלויה בהישארות ענף משנה לשנה, ומכל מקום כתב לגבי פריש"א (הוא הפרייזיש) שברכתו בורא פרי העץ:

וכלל לידע מאי קרוי עץ: כל היכא שמלקט הפרי ובאותו ענף עצמו גדול פרי אחר - הוא עץ, ואי לאו - הוי עשב, פריש"א ומאיר"ש מין אילן הן.

בספר 'על הכל' (יג), נקט כר"ת לברך בורא פרי העץ על ה'פרייזיש', ומשמע שסובר כשיטת התוספות והרא"ש, ומ"מ נקט 'גוואזא - ענף האילן'. ניתן ללמוד מדבריו שגם מי שביאר 'גוואזא' - ענף או גזע, ייתכן שמודה שגם צמח ששורשיו מתקיימים נקרא עץ:

ועל הפרייזיש ב"פ העץ, וכן היה נוהג ר"ת, מפני דזה דבר דכי שקלת ליה לפירא ואתי לגיזא עיקר הדר אתי לפירא, גוואזא - ענף האילן, כלומר אין שורש הפרייזיש מת בקרקע כשאר ירק, וכן אותם חוחים הגדילים בסנה ובאטדים שקוראים מורי"ן אשר על פני השדה, כולן מין אילן הן ומברכים עליהן ב"פ העץ.

אחרונים שכתבו שקשה לדייק מלשון התוספות והרא"ש שחלקו על הגאונים

גם כמה אחרונים בני דורנו ציינו כי מדברי התוספות והרא"ש קשה לדייק שכוונתם דווקא שכל שאינו צריך זריעה נחשב כעץ, וייתכן שאין מחלוקת בין הרא"ש לגאונים, כפי שביארנו לעיל. כן כתב בספר עיניים למשפט (מ, א ד"ה היכא):

ואפשר לומר שכל ג' סימנים הללו (של הרא"ש, התוספתא והגאונים, א.ש) לא פליגי אהדדי, אלא שכל אחד נותן סימנו לכל מין, וחד מהני סגי. וכן נראה ברוב

ועוד פוסקים שהביאו בסתמא כל הני ג' סימנים. והריטב"א בהלכות ברכות שלו וכן המאירי כתבו רק הדיעה הראשונה, וכן הוא בסמ"ג.

וכן כתב הרב יואל פרידמן שאין להסיק מלשון הרא"ש עצמו אלא מלשון הטור (התורה והארץ ג עמ' 403):

והאמת - שלא ברירא לן שאפשר להסיק מדבריהם שצמח המתחדש מן השורש נחשב אילן... אלא שמדברי הטור (או"ח סי' רג) מתבאר שדעת הרא"ש היא שיטה עצמאית, וצמח רב-שנתי נחשב אילן גם אם הוא צומח כל שנה מחדש מהשורש.

וכן כתב הרב דוד יוסף שפשטות לשון התוספות היא כדעת הגאונים שהדבר תלוי בקיומו של העץ. ומה שכתב הב"ח להוכיח מדברי התוספות שחולקים על הגאונים, אינו עולה מדברי התוספות עצמם אלא רק מהבנת המרדכי והטור בדעת התוספות (תנבות שדה 83 עמ' 17):

ולכאורה קשה, היכן ראה כן הב"ח בדברי התוספות דאפילו כשאינן הגזע קיים חשיב פרי העץ כל שנשארו השרשים? ונראה שהב"ח כתב כן מחמת שראה לדברי המרדכי והטור בשם הר"ר יוסף הנ"ל, שהוכיח מתשובת הגאונים שעל התותים מברך האדמה ודלא כהתוספות.

הקושי לדייק ממונחי הראשונים

ע"מ לחדד את הקושי בדיוק ממונחי הראשונים 'עץ' 'ענף' 'שורש' 'גזע', נראה דבריהם של שלושה ראשונים שהאחרונים דייקו בהם דברים שונים ואף סותרים:

1. רש"י כתב: "גוואזא - הענף של עץ". הרש"ז מלאדי⁴⁹ כיוון כנראה לדברי רש"י, כשהביא דעה שדווקא צמח שענפיו מתקיימים משנה לשנה נחשב עץ: "ויש אומרים שאפילו העיקר נשאר קיים כל החורף, רק שענפיו נושרים בחורף וחוזרים וצומחים בקיץ מהעיקר ומוציאין עליון ופירות - אין פירותיו חשובים לברך עליהם בורא פרי העץ, ויש לחוש לדבריהם לכתחלה לברך בורא פרי האדמה". והנה נכדו, הצמח צדק בחידושו לש"ס, שבוודאי הכיר את דברי רש"י על הסוגיה, כתב שאינו מכיר דעה זו, ונראה שסבר שלא ניתן לדייק מרש"י שצריך שהענף יתקיים משנה לשנה: "אך מ"ש דיעה ג': וי"א שאפי' העיקר נשאר קיים כו', לא מצאתי עדיין".

2. התוספות כתבו (ר"ה איתיה): "בורא פרי העץ, שהרי דרך העץ להתקיים ימים רבים, וכי שקיל הפרי בשנה זו הדר אתי פרי באותו העץ עצמו". בשיטתם מצאנו הברל גדול בין האחרונים, שיש שדייקו מהמילה 'העץ' שכוונתם לדעת הרא"ש שדי בקיום השורשים, ויש שדייקו להפך, שצריך להתקיים 'העץ' - כלומר הגזע, והשוו אותם

לדעת הגאונים. הב"ח (אור"ח רג) דייק מדבריהם שכוונתם כדעת הרא"ש. בתבואת יוסף (עמ' קמח), לעומת זאת, דייק מלשונם שדעתם כדעת הגאונים ש'גוּזא' הוא גזע. הרב משה לוי (ברכת ה' ז הערה 13) הבין שזו דעה אמצעית המצריכה גזע כל שהוא מעל פני האדמה.

3. נחלקו האחרונים לגבי דינו של עץ שנשאר ממנו מעט סמוך לקרקע. החיי אדם (נ"א, ט) כתב שלדעת התוספות והרא"ש אילן הוא שנשאר ממנו מעט סמוך לקרקע, ולדעת הגאונים צריך קיום ענפים. לעומתו, הרדב"ז כתב שמקרה כזה הוא אילן לכו"ע, ולא נחלקו אלא כאשר לא נשאר ממנו כלום ע"ג הקרקע. הרי לנו שדברי הראשונים עצמם סובלים פירושים אלו ואלו.

ראשונים שנראה מדבריהם לכאורה שחלקו על דעת תוספות

אמנם, יש ראשונים שנראה שחלקו על דברי התוספות והרא"ש, שכן כתבו שעל 'פרייז"ש' יש לברך בורא פרי האדמה, וזהו אחד הצמחים שעליהם כתבו התוספות לברך בורא פרי העץ. אמנם כשנדייק בדבריהם נראה שמסתבר שלא דיברו על אותו זן של צמח עליו דיברו תוספות.⁵⁰ הראב"ה הסיק מדברי ר"ח שעל 'ברונבר"ש' ו'מדנפר"ש' מברכים בורא פרי האדמה. ונקט בלשונו "חוזרים וגדלים מן השורש שנתייבש" ומשמע שבצמחים שדיבר עליהם גם השורש מתייבש (א, ברכות קיג):⁵¹

פסק ר"ח היכי דשקלת לפירא וכו'... ולפי זה אותן הנקראין 'ברונבר"ש' בלשון אשכנז, שעושין מי תותים מהם ומדנפר"ש ובלשון לע"ז פרייז"ש, הם נקראים עשב כי חוזרים וגדלים מן השורש שנתייבש, ומברך עליהם בורא פרי האדמה.

המרדכי (ברכות ו, קלא) הביא את דברי הגאונים שיש לברך בורא פרי האדמה על אילן המתחדש משרשיו, והביא כחולק את דעת הר"ם ור"ת שיש לברך 'בורא פרי העץ', ונימוקו שהענף מתקיים משנה לשנה (דברי המרדכי הובאו גם בכ"י סימן רג ד"ה ומה שכתב וסימן):

כתב בתשובות הגאונים: כל אילן דיכש בסיתוא וכלו גוויזי וטרפי לגמרי בחורף והדר פארי משרשיו - מברכין על פירותיו בורא פרי האדמה. וכל היכא דאי

50. חשוב לציין שישנם מאות ואף אלפי (!) זנים של פטל וצמחי יער שונים, ועל כן קשה מאוד לזהות על איזה מהם דיבר כל אחד מהראשונים. באופן דומה, בדברי האחרונים נראה כאילו ישנה מחלוקת הלכתית בדינו של ה'מאלינעס' (פטל), אך המעיין יראה שאינם מדברים על אותו צמח, או שלא הבינו נכון את מציאותו. עיין מגן אברהם ר"ג, א ומחה"ש שם, שו"ת ברכה מציון (סו"ס כד) ברכת משה (הרב מ"ז זטורנסקי, אות מ), 'הארץ ומצוותיה השלם' (עמ' קעה).

51. אמנם הראב"ה מתייחס בדבריו למין 'פרייז"ש' שעליו כתבו התוספות לברך בורא פרי האדמה אך ייתכן שכוונתו לזן שונה של צמח יער וכפי שנכתוב לקמן בדברי המרדכי.

שקלי לפירא איתא לגוואזא והדר מפיק פירא - זהו פרי העץ. מכאן פסק ה"ר יוסף וראב"י דאותן תותים ופריז"ש ובישונ"ש וכיוצא בהן, שיש לברך בורא פרי האדמה. והביא הר' מנוח אליהו ראייה מירושלמי דמסכת כלאים דמברכין על כל מיני אטד 'בורא פרי האדמה', דקאמר התם: 'ההיגין והאטרדין - מין אילן הם, ואינם כלאים בכרם'. ופריך: 'והתניא: אלו הן מיני דשאים - הקונדס והאטרדין!' ומשני: 'תמן לברכה והכא לכלאים', אלמא דלענין ברכה מיני דשאים הם. אבל הר"ם אומר שנהגו העם לברך עליהם בורא פרי העץ, שהרי דרך הענף להתקיים ימים רבים בשנה זו והדר אתי פרי בשנה האחרת ועצו מתקיים משנה לשנה, וכן נהג ר"ת בשם אביו.

אך דבריו תמוהים, שאם אכן הענף מתקיים משנה לשנה הרי לכו"ע יש לברך בורא פרי העץ! וכן הקשה בחזון איש (שם, ד"ה ובמרכי). ולכן נראה להציע שהראשונים לא דיברו על אותו זן של פריז"ש, אלא התוספות דיברו על זה שהוא בעל גזע מרכזי, ואילו המרכי והראב"י דיברו על צמח חסר גזע כזה⁵² (ובדומה לפטל המצוי היום). וכיוצא בזה מצאנו בדברי החיד"א שחלו במשך השנים טעויות בזיהוי הפריז"ש (כרכי יוסף, מחזיק ברכה ר"ג, ג):⁵³

על פרי המצוי באיטליא הנקרא פראבלא"ם, כל מי שרואה ערוגה נטועה אחד חכם ואחד תם יראה שהוא ירק ואין להסתפק בו כלל שברכתו בופה"א, וכן נהגו באיטליה. ובספר מאמר מרדכי (ר"ג, ג⁵⁴) האריך בחינם, לפי שראה בפוסקים דפריז"ס מין אילן, ופרי זה קוראים לו היום פריז"ס, וגם אמרו לו שמתקיים ב' וג' שנים ומאוד נצטער על ערלה ועל הברכה והאריך בזה. ולדידי כל זה שפת יתר ועין רואה שהוא ירק שפל מאוד... ואין ספק דפריז"ס שכתבו הפוסקים לא כיונו על זה, ומי יודע אחר כמה מאות שנים מהסמ"ג ותוספות למה היו קוראים פריז"ס.

הסוכרים שהגדרת האילן לעניין ברכות שונה מההגדרה לעניין ערלה

במאמר זה עסקנו בהגדרת אילן וירק על פי שיטות הגאונים והרא"ש, שהזכירו הן את הגמרא בכרכות והן את התוספתא, ומכך עולה שסוכרים שהגדרת העץ שווה לעניין

52. ודלא כפשט לשון הטור (רג) והלבוש (ר"ג, ג-ב) שכתבו שנחלקו הגאונים והרא"ש בדינם של התותים.

53. רעיון כללי זה נמצא גם במוסף הערוך (ערך פריש): "כי שמות הפירות משתנים מלשון ללשון במקומות ובזמנים נפרדים ואינו כמקיים דברים אלו אלא דברי סברא הם וה' ינקנו משגיאות". ועיין בהרחבה בספרו של פרופ' זהר עמר 'צמחי המקרא' עמ' 45.

54. ועיין שם תגובתו לדברי החיד"א. ומודה שייתכן ואינו הפריז"ס שהתוספות והסמ"ג דיברו עליו.

ברכות ולעניין כלאים.⁵⁵ יש להדגיש שדיוננו בהגדרות 'גוּזא' שייך רק לדעות אלו, אך ישנן דעות המחלקות בין גדרי ערלה לגדרי ברכות, ולפי דעות אלו לעניין ערלה אין לדון כלל בהגדרות הגמרא בכרכות, אלא אך ורק בהגדרות התוספתא והירושלמי. ממילא נאמר שהגורם הקובע לערלה הוא היחס בין הגזע לעלים ולענפים, ולא השאלה איזה חלק מהצמח מת בכל שנה. כך הוא אחד התירוצים בחידושי הרא"ה לברכות, שיש לחלק בין הלכות ברכות התלויות בפרי לבין הלכות כלאים התלויות בעץ (מ, א):

ולענין פרי העץ פרישנא בגמ' דכל היכא דאי שקלת ליה לפירא משתייר אילנא ולאפוקי פירא לשתא אחריתי - חשיב אילן, ואי לא - לא חשיב אילן, ולא מברכינן עליה בורא פרי העץ. ואין למדין דין אלא מכלל זה. ואף על פי שלענין כלאים שנינו בהם כלל אחר ששנו שם: כל שמוציא עלין מעצו - הרי זה אילן, משרשיו - הרי ירק. התם הוא דלענין גופיה אי איכא לחשובי ירק או לא. אבל לענין פרי, אי לחשובי פרי עץ או לא, אין למדין אותו אלא מכלל זה.⁵⁶

הרמב"ם הביא רק את הגדרת התוספתא ולא הזכיר את דברי הגמרא בכרכות כלל (כלאים ה', כ):⁵⁷

זה הכלל כל המוציא עלין מעיקרו - הרי זה ירק, וכל שאינו מוציא עלין - הרי זה אילן. והצלף אילן לכל דבר.

מהר"י קורקוס שם (יט) הקשה מדוע התעלם הרמב"ם מהגמרא בכרכות, וענה שתי תשובות החלוקות בשאלת היחס בין הלכות ברכות לכלאים:

וכתב רבינו: מוציא עלין מעיקרו - הרי זה ירק. ואלו פרק כיצד אמרינן: כל היכא דאי שקלת לפירא הדר מפיק גוּזא - בורא פרי העץ. משמע דבהכי תלי ולא במוציא עלין! י"ל דהתם לברכה והכא לכלאים. וכך אסיקו על קושיא אחריתי שהקשו, דאמרינן: 'אטדין מין אילן הן, ואינם כלאים בכרם'. והתניא: 'אלו הן מיני דשאים האטדין וכולי', ומשני: 'תמן לברכה'. א"נ י"ל דהא בהא תליא, ותרוייהו חד כללא הוא.

55. באופן פשוט הגדרות העץ לעניין ערלה וכלאים שוות, וכפי המתבאר בגמרא ברכות (לו, א) לגבי צלף. אמנם ניתן לחלק ביניהם ע"פ הסברות שיובאו בהמשך, שרק עץ ה'מוסיף תבואתו' אסור לעניין ערלה.

56. וכן כתב בחידושי הריטב"א (ברכות מ, א ד"ה אמר רב נחמן). הוצאת מוסד הרב קוק. יש החולקים על ייחוס ספר זה לריטב"א.

57. ועיין ערוך השולחן (או"ח רג, ד) שהרי"ף והרמב"ם לא פסקו את דין הגמרא בכרכות אף לעניין ברכות.

ערוך השולחן דן בשלושה מיני אילנות קטנים וביניהם המאליני"א (=פטל), והסיק שאף שמברכים על פירותיהם בורא פרי העץ, אין בהם דין ערלה לפי שאינם 'אילנות גמורים'. והעיד שכן הוא המנהג, לברך עליהם בורא פרי העץ ולא לנהוג בהם ערלה (יו"ד רצ"ד, יח):

ודע, דהעולם אין נוהגין ערלה באלו הג' פירות שחשבנו, ואולי הם הפירות שכתב מהרי"ל. ובאמת אלו ינהגו ערלה בהם - אסורין יהיו לעולם, דכל ג' שנים בערך מוכרחים לעוקרן ולנוטען מפני רפיונן. ואי משום דאמרינן בברכות שם דברכה תלוי בערלה וברכתן וודאי העץ, י"ל דלא אמרו שם אלא באילן גמור, ובפרטי פירותיה כאביונות וקפריסין, ע"ש. אבל בעיקר האילן צריך בערלה אילן גמור, ואלו אינם בדמיון לאילנות כידוע.

השלכות הלכתיות של חשיבות האיבר המרכזי

לטענתנו אודות חשיבות האיבר המרכזי תהיה השלכה הלכתית חשובה בהלכות ערלה. לדברינו, צמחים כבננה או שומר אשר אין להם איבר מרכזי יחשבו כירק לכולי עלמא, ואילו הצלף יחשב כעץ לכולי עלמא. ואף שלמסקנה זו הגיעו כמעט כל הפוסקים מסיבות שונות, להבנה כללית זו ישנן השלכות לגבי צמחים שטרם התקבלה בהם הכרעה הלכתית ברורה, כגון פטל, או מיני צלף שלא נשאר מהם גזע כל שהוא מעל פני האדמה,⁵⁸ שהואיל ולצלף יש גוואזא, היינו מערכת מרכזית שהולכת ומתפתחת משנה לשנה, כל מיני הצלף הם עץ, ולפטל הואיל ואין גוואזא, מערכת מרכזית, הוא ירק, שאין בו דין ערלה. אמנם, לעניין ברכות יתכן שלפי הפוסקים שהובאו לעיל שמחלקים בין ברכות לערלה, כיוון שהם נראים כעץ יש שיוורו לברך עליהם העץ. אולם, למעשה מוטב להשוות את הדינים ולברך עליהם האדמה (עי' פניני הלכה ברכות ח, ב, 1).

השלכה נוספת תהיה לעניין צמחים שפירותיהם הולכים ופוחתים משנה לשנה כגון הפפאיה והפסיפלורה. הפסיפלורה מצמיחה פרי תוך שנים עשר חודש,⁵⁹ כאשר שיא היבול הוא בסביבות השנה השניה ומשם ואילך הוא פוחת והולך. אורך חיי הזן 'Passion Dream' שפותח בארץ, נע בין 4-8 שנים בטיפול נכון, אך החקלאים אינם מגדלים אותו יותר מ-5 שנים בגלל הירידה ביבול.

58. בימים אלו נעשה ניסיון לגידול זן כזה של צלף באופן מסחרי ביישוב מרחבעם שבנגב. שאלתו של מיכה ארז בנושא הייתה הפתח לכתובת מאמר זה.

59. בריבוי מזרעים חלק ניכר של הצמחים נותנים פרי תוך שנה. בריבוי וגטטיבי (=ייחורים או תרביית רקמה) כל הצמחים ייתנו פרי תוך שנה

גם הפפאיה נותנת פרי תוך שנה מזריעתה.⁶⁰ ישנה ירידה ביכול החל מהגידול הראשון, והחקלאים (גם בארצות המוצא) אינם מגדלים אותה מעבר ל-4-5 שנים.

הרב יואל פרידמן (התורה והארץ ג', 426-427 ובשיחה בעל פה) החמיר בפפאיה ובפסיפלורה, בגלל שהירידה בכמות הפרי אינה משמעותית כבחציל. אך לפי דברינו מובן שעצם העובדה שהצמח פוחת והולך מסייעת להגדירו כירק ולא כעץ שהרי צמח שיכולו פוחת אפילו במעט, ברור שהאבר המרכזי שלו אינו מתפתח.

דין העולה מן הגזע

הבנה זו לפיה העץ מוגדר על פי האבר המרכזי שלו תוביל להשלכה נוספת בדין העולה מן הגזע וכפי שיתבאר:

מקור דין העולה מן הגזע בגמ' בסוף מסכת בבא מציעא (ק"ח, ב). ר' מאיר ור' יהודה נחלקו במקרה בו אדם מכר לחבירו אילן בשדהו ועלו ענפים מן העץ: לדעת ר"מ הענפים שייכים לבעל הקרקע, ואילו לדעת ר"י הענפים העולים מן הגזע שייכים לבעל העץ, ורק הענפים העולים מן הקרקע שייכים לבעל הקרקע. ממשיכה הסוגיה ומבארת שמחלוקת זו דומה למחלוקתם לעניין ערלה, שלדעת ר' מאיר היוצא הן מן הגזע והן מן השורשים חייב בערלה, ולדעת ר' יהודה היוצא מן הגזע פטור ומן השורשים חייב:

דתניא: היוצא מן הגזע ומן השורשין - הרי אלו של בעל הקרקע, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: מן הגזע - של בעל האילן, ומן השורשין - של בעל הקרקע. ותנן נמי גבי ערלה כי האי גוונא: אילן היוצא מן הגזע ומן השורשין - חייב בערלה, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר מן הגזע - פטור, מן השורשין - חייב.⁶¹

מדברים אלו ניתן ללמוד לכאורה שכאשר יוצא חוטר חדש מתחת לפני האדמה, לכל הדעות יש למנות לו שנות ערלה מחדש. אולם, לפי היסוד שהתבאר יוצא שכל החשש שייך רק בצמח בעל מרכז אחד אשר בשלב מסויים מתפתח ממנו מרכז חדש - תופעה המצויה בעץ הזית ואחרים, אך לא בצמח שבכל שנה עולים לו ענפים חדשים כדוגמת הפטל והבננה, שכן צמח כזה ייחשב כירק אף לדעת הרא"ש. כמו כן, מסתבר

60. בריבוי וגטטיבי. ישנם חילוקי דעות בין המומחים איתם שוחחתי בנוגע לשאלה אם ניתן להגיע לפרי תוך שנה מהזריעה.

61. בתוספתא מובאת מחלוקת זו בצורה שונה: "אילן העולה בין מן הגזע ובין מן השורשים - חייב. ר' יהודה אומר: העולה מן הגזע - חייב, מן השורשים - פטור. הקדישו ואחר כך נטע - פטור. נטעו ואחר כך הקדישו, ופדאו, מאימתי מונה לו - משעת נטיעתו". האחרונים תמחו על סברתו של ר"מ לפי גירסא זו ולא ראיתי מקום להאריך. הכפתור ופרח (נד), המהר"י קורקוס והכס"מ תמחו על הרמב"ם מדוע לא פסק כדברי התוספתא. ואחרונים רבים התפלאו על תמיהתם הלא הרמב"ם פסק כדברי הבבלי. עייין נובי"ת (יו"ד, קפה) ובנו"כ על הרמב"ם שם.

שצמח שלו מרכז צימוח אחד מתחת לפני הקרקע שממנו יוצאים ענפים חדשים בכל שנה (כדוגמת הרימון והצלף) לא יוגדר כעץ חדש, ואם נמצא בפוסקים שאסרוהו יש להבין זאת כהסברו של הרשב"א שאינו אסור אלא משום מראית עין (שו"ת הרשב"א ג, רלז): "וכל שכן אם אינו רואה פני החמה, שנוהגת בו ערלה מפני מראית העין".

לפי זה ייתכן לומר שהאיסור אינו אלא בצמח שאין דרכו להוציא חוטרים מגזעו, אבל צמח שזו דרכו אין להחיל על החוטרים דין ערלה. כך ניתן להבין מדוע חז"ל, שהתירו בפשטות את אכילת פירות צמח הצלף בו מצויה תופעה זו של נצרים העולים מתחת לפני האדמה,⁶² לא הזכירו שיש לעיין ולדקדק בנצרי אילו עלו מעל לפני האדמה ואילו עלו מתחת לפני האדמה.

סיכום

במאמר זה הראנו כי התנאי היסודי להגדרת צמח כעץ הוא קיומו של מרכז אחד ההולך ומתפתח משנה לשנה.⁶³

הבאנו את ההבנה המקובלת לפיה הרא"ש וסיעתו סוברים שרק צמח שיש לזרועו בכל שנה מחדש נחשב כירק, ואילו הגאונים סוברים שאם החלק שמעל פני הקרקע מת בכל שנה, אף אם החלק שמתחת לפני הקרקע מתקיים משנה לשנה - הצמח נחשב כירק. הבנה זו יוצרת קשיים חמורים בפסיקה למעשה, שכן לפי זה צמחים כגון החציל, הפלפל ודומיהם שעיקר יכולם בשנותיהם הראשונות אמורים להיות אסורים באיסור ערלה לכו"ע, וצמחים כגון הפטל והבננה המתחדשים משרשיהם יהיו תלויים במחלוקת הראשונים.

הראנו שבעקבות דברי התוספתא והירושלמי פוסקים רבים בכל הדורות צמצמו את הגדרת אילן ודרשו קיומו של גזע מרכזי. ויש אף כאלה שכתבו שהרא"ש חזר בו וסובר כדברי הגאונים. מתוך כך הגענו להבנה שהגדרת עץ היא צמח בו הפרי מקבל את עיקר חיותו מהגזע ולא ישירות מהאדמה. על גבי זאת הוספנו את דברי הרב אליעזר מלמד שייתכן ואין כלל מחלוקת בין הגאונים והרא"ש, אלא כל אחד נתן סימן לקיומו של הגזע על פי הצמחים בהם עסק. הראנו שהגאונים והרא"ש לא דנו באותם סוגי צמחים, וייתכן ששניהם סוברים שהגדרת צמח כעץ תלויה בקיומו של אבר מרכזי. הדברים מתחזקים מכך שהראשונים עצמם לא ראו בדבריהם מחלוקת על קודמיהם, ורק בדורות מאוחרים יותר הוצגה סוגיה זו כמחלוקת. הוספנו והבאנו

62. וכדברי בה"ג (ברכות פ"ו, ד"ז ע"ד): "צלף פארי מעצו ופארי משרשו, ומשום הכין דמיספק, דדאמי לירק ודאמי לאילן".

63. הגדרה זו נכונה בוודאי בהלכות ערלה, ולמרות שלכאורה הדברים נוגעים ונכונים גם להלכות ברכות, אני נוהר מלקבוע שיש זהות בין הדינים, ויתכן שלגבי ברכות הנהנין הפוסקים יביאו בחשבון שיקולים נוספים.

ראשונים רבים שנקטו בלשונם לשון כללית - עץ או אילן, ולא ירדו לחלק בשאלה מהו אילן, ונראה שהבינו את הגדרת האילן כהגדרה כללית שאינה נוגעת לחלק מסויים של העץ. כמו כן מסתבר שלא שמעו על מחלוקת בנושא זה, שא"כ היו מציינים במפורש את דעתם. יתירה מכך, הראנו שהצגת הסוגיה כשתי דעות חולקות יוצרת קושי בהבנת דבריהם של כמה ראשונים. הראנו מדברי האחרונים את הקושי לדייק מלשונם של הראשונים הן בהגדרות המילים אילן, ענף, גזע ושורש, והן בדיון על צמחי יער שונים, שאף על פי שהפוסקים דיברו על שמות זהים ניכר שה'חולקים' דיברו על צמחים שונים זה מזה. להשלמת התמונה הבאנו את דעות הפוסקים שכלל לא התחשבו בקיומו של הגוואז לעניין ערלה, וכמו כן הבאנו בקיצור נמרץ את העולה מסוגייתנו למעשה ולעניין נצרים העולים מן הגזע.